

PAUL E. ZIMANSKY, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Studies in the Ancient Oriental Civilization. No. 41 (Chicago 1985), 141 sayfa, 17 levha, 15 şekil, altnotlar, dizin, 15 uzaydan çekilmiş resim ve 15 harita.

W. Kleiss, S. Kroll ve Bastam'daki iş arkadaşlarına sunulan inceleme altı ana başlık altında toplanmıştır: 1. Sorun, Varsayımlar ve Kaynaklar, 2. Urartu Ülkesi, 3. Yerleşme ve Savunma Ağı, 4. Monark ve Urartu Devleti'nin Gelişimindeki Rolü, 5. Devlet Yönetimi ve Merkezileşme Sorunu, 6. Savunma ve Sonuçlar.

Zimansky birinci bölümde (1-8), bütün kitap boyunca inceleyeceği konulara giriş yaparak, Urartu Devleti'nin "Meteorik Doğuşu", "Ekonomomik ve Poliitik Yapısı" gibi yeterince anlayamamış olduğunu düşündüğü konulara ilişkin, daha önce ortaya atılmış varsayımları da dikkate alarak bazı önerilerde bulunur: "Meteorik Doğuşu" kısaca, Assur ordusunun yakınlığı ve Urartu ülkesine yaptığı saldırıların sonuçlarına, ekonomik ve politik yapının şekillenmesini ise, bu nedene ek olarak Doğu Anadolu'nun topoğrafyası ile ağır iklim koşullarının etkisine bağlar. Bütün bu konulardaki kaynakları ise 3 geniş kategoriye ayırır: Yazılı belgeler bunlar arasında en çok kullanılanlardır. Özellikle 13. yüzyıldan itibaren Uruatri hakkında bilgi veren Assur krali yazıtları, 8. yüzyıldan sonra çoğalan diplomatik yazışmalar, Nimrud ve Koyuncuk'ta bulunan mektuplar, Urartu hakkında bilgi veren en önemli kayıtlar olarak belirtilir. Bunların yanında, Urartular'ın büyük oranda formüle edilmiş kendi yazıtları, tabletleri, hiyeroglif yazıtları, ayrıca Hiyeroglif Luwicesi ve Babil Kronikleri de yazılı kaynaklar arasında değerlendirilmiştir.

Yazılı belgelerin bu kadar titize ele alınmış olmasına karşılık, 2. kategorideki arkeolojik kaynaklar için aynı şeyleri söylemek oldukça zordur: Burada, Türkiye bölümünde yalnızca Altuntepe, Kayalidere ve Çavuştepe ile ilgili yayınlar dikkate alınmış, diğer merkezlerde yapılan çalışmalara ise yeterince önem verilmemiştir. Aynı şekilde, yüzey araştırmalarında da yalnızca C. A. Burney'den söz edilmiş, C.F. Lehmann-Haupt, W. Belck ve hatta E. Huntington gibi, Doğu Anadolu'daki pekçok Urartu kale ve yazıtını bilim dünyasına tanıtan araştırmacıların bulguları gerektiği gibi değerlendirilmemiştir. Zimansky bu bölümde ayrıca, Sovyetler Birliği ve Kuzeybatı İran'da yapılan çalışmalarını sıralar ve Irak'ta da Urartu şehirlerinin olabileceğine işaret eder.

3. Kategoriye aldığı modern coğrafi çalışmaları ise çok iyi bir şekilde değerlendirdiğine hiçbir şüphe yoktur. Zira bütün urartu ülkesinin uzaydan çekilmiş resimlerinin yanında, modern çalışmalar ve her bölüme koyduğu haritalar bunu açıkça göstermektedir.

İkinci bölümde yazar (9-31), arkeolojik verilerin Urartu ülkesinin politik varlığının sınırlarını belirlemede, sıkıntılı bir sorun olduğunu, öte yandan fetih ve övünme yazıtları ile inşa yazıtlarının ise direkt devlet kontrolüne işaret ettiğini belirtir. Buradan hareketle, Urartu krallarının Van Gölü, Sevan Gölü, Urmiye Gölü ve Elazığ bölgesindeki tarımsal alanları direkt yönettikleri, oysa Erzincan, Erzurum, Urmiye Gölü'nün kuzeybatısı gibi delillerin eksik olduğu kısımları ise zaman zaman kontrollerine almış olabilecekleri sonucuna varır. Özellikle Erzurum Ovası'nda, politik denetim bir yana, Urartu izlerine dahi rastlanmadığını, batıda, Erzincan'da ortaya çıkarılan kalıntıların ise ancak Urartu ile bağlara işaret edebileceğini ve buranın direkt kontrol altında bulunduğunu söylemeye yetmeyeceğini belirtir. An-

çak dikkat edilirse, yazarın harita üzerinde direkt kontrol altındaki yöreler olarak işaretlediği, Kuzeybatı İran, Sevan Gölü'nün güneyi, Van Gölü ve Elazığ çevresi, diğer sahalarn aksine en çok araştırılmış bölgelerdir. Öte yandan son yıllarda yapılan yeni araştırmalarda Erzincan (F. Işık, *Bellelen*, 100, 1987, s. 497-533), Erzurum (A. Çilingiroğlu, *Anadolu Araştırmaları*, 8, 1980, s. 191-204), ve daha kuzeyde Kars çevresinde (Hanak'ta A. Dinçol tarafından bulunan bir Urartu yazıtı X. *Türk Tarih Kongresi*'ne bildiri olarak sunulmuştur) yeni Urartu kalıntı ve yazıtlarının saptanmış olması bu konudaki sınırlamalara biraz erken varılmış olduğunu düşündürmektedir.

Bu bölümde ayrıca Urartu coğrafyasının genel özellikleri, iklimi, tarımsal alanlar, dağlar, nehirler, göller ve yollar ile bu alanlar içinde kalan büyük Urartu kalelerinin konumları ayrıntılarıyla incelenmiş, yapılan harita ve levhalarla bölüm daha öğretici hale getirilmiştir. Yalnız burada da dikkatimizi çeken bazı noktalar vardır. Birincisi, yazar içinde Çavuştepe'nin yer aldığı Havasor Ovası'nın (Zimansky Hoşap Ovası der) A. Erzen'in aksine iyi sulandığı konusunda delillerin yetersiz olduğunu ve dolayısıyla bu durumun açık olmadığını bildirir. Oysa gerek Çavuştepe yazıtındaki II. Sarduri'nin sulama ile ilgili açıklamaları (A. Erzen, *VII. Türk Tarih Kongresi*, I, 1972, s.68) ve gerekse Çavuştepe'nin 4-5 km. kadar batısındaki Koyunyatağı'nda bulunan kerhizler (A. Erzen, *Bellelen*, XXXVI/143, 1972, s.430) ovanın Urartularca iyi bir biçimde sulanmış olabileceğine işaret etmektedir. İkincisi, Urartular'daki yol faaliyetleri konusundadır. Zimansky, delilleri yorumlamada, hareket noktası olarak seçtiği desantralizasyon görüşü doğrultusunda, Topzawa yolu ile ilgili eski kayıtları da görmüş olmasına karşılık, Urartular'ın merkezi bölgeler dışında yol faaliyetine girişmediklerini, zira bunun Doğu Anadolu'nun dağlık yapısı nedeniyle çok zor olduğunu bildirir. Oysa biz bugün, Urartular'ın, ülkenin uzak bölgelerini merkeze bağlayan güçlü bir ulaşım sistemi kurduklarını bilmekteyiz. Özellikle batıda Elazığ ile Muş Ovası arasında son yıllarda yapılan yüzey araştırmaları (V. Sevin, *IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1987, s. 279-300; V. Sevin, *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II, 1987, s.1-44; V. Sevin, *Antiquity* 236, 1988, 547 vdd.) bu konuda sağlam delillerin varlığını ortaya koymuştur. Bu alanda, daha önce W. Kleiss'in İran'da saptadığı türden, yollarla ilgili, hemen hemen standart plan gösteren konaklama merkezlerinden 5 tanesi ile oldukça sağlam bir yolun varlığı saptanmıştır. 30-35 km. de bir yapılan konaklama merkezleri ile desteklenen bu yol, yazarın olası bir güzergah olarak işaretlediği Murat Vadisi'ni değil, bu vadiye inmeden kuzeyden, Elazığ - Bingöl Dağları - Muş Ovası çizgisini izlemektedir.

Zimansky üçüncü bölüme (32-47), Urartu kalıntıları hakkında bazı sonuçlara varmak için neden Kuzeybatı İran'ı örnek saha seçtiğini açıklamakla başlar. O'na göre Doğu Anadolu'da kurulmuş olan yerleşim alanları ile ilgili pek çok problem vardır. Bunlardan ilki yörenin coğrafyasından kaynaklanır. İkincisi, erozyonun etkisiyle pek çok yerleşme yerinde veriler oldukça azdır. Üçüncüsü, bugüne kadar İran dışında yalnızca büyük kaleler üzerinde çalışılmış olması; sonuncusu ise şehirlerin veya yerleşim yerlerinin tarihlenmesi ile ilgili sorunlardır. Bütün bu sorunların çözümüne katkıda bulunabilecek verilerin daha çok, kendisinin de çalıştığı Kuzeybatı İran'dan elde edilmiş olmasından hareketle yazar, haklı olarak bu sahayı örnek alır.

Zimansky ayrıca bu bölümde, İran'daki şehirleri kapsadıkları alanlar ile büyüklüklerine göre sınıflandırarak bunları levhalar halinde gösterir ve kalelerden bir kısmının ekonomik gereksinimleri karşılamak, bir kısmının ise merkezi bölge ve büyük sarayları korumak için savunma amacıyla kuruldukları sonucunu çıkarır. Bütün bu arkeolojik gözlemlerden sonra, Sargon'un 8. seferiyle ilgili yazılı belgeleri tetkik ederek burada geçen *äl dannüti* "güçlü şehir", *birtu* "stadel, kale", *bit düri* "güçlendirilmiş şehir" gibi tanımlamaların fonksiyonlarını ve hangi şehirler için kullanıldığını saptamaya çalışır.

Dördüncü bölüm (48-76), Urartu Devleti'nin ortaya çıkışı, askeri ve mimari sahada görülen ilerleme gibi konuların, daha çok yazılı belgeler ışığında ayrıntılı bir kritiğini içerir. Yazar, Assur kaynaklarının 13. yüzyıldan itibaren Uruatri ve Nairi hakkında bilgi vermeye başladıklarını fakat gerçek politik örgütlenme belirtilerinin 9. yüzyıl başlarında meydana geldiğini hatırlatarak gecikmenin nedenleri üzerinde durur. Burada, III. Salmaneser'in seferiyle ilgili yazıtlarda görülen Arame ve nihayet Lutipri oğlu Seduri (Sarduri) ile Urartu Devleti'nin kurulduğu yinelenir. Daha sonra Zimansky, artık bir devleti yöneten Urartu krallarının, Yeni Assur'dan alarak adapte ettikleri "büyük kral", "güçlü kral", "evrenin kralı" gibi ünvanları ile ülkeleri için kullandıkları Biainili terimini tartışır. Ayrıca yazar bu kralların direkt komuta ettikleri seferlerle ilgili kayıtları inceler ve yapıma amaçlarını üç ana nedene bağlar: 1. güvenlik, 2. materyal sağlama, 3. toplumsal dayanışma. Zimansky, bu amaçlarla yapılan seferlerin II. Sarduri dönemine kadar giderek çoğaldığını, ancak 8. yüzyılın son yarısında III. Tiglath-pileser'in II. Sarduri'yi yenmesi ile yavaşladığını ve bu savaş sonrası Urartu'nun özellikle batıdaki topraklarından bir kısmını kaybettiğini, bundan dolayı Aşağı Murat yöresinde geç döneme ait fetih yazıtı bulunmadığını söyler. Oysa tahrip edilmiş olmasına karşın, II. Rusa zamanına ait olduğu bilinen ve batı bölgesinde yer alan Mazgirt yazıtı (H. P. Schäfer, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, XVIII, 1977, s.248-269), yine batıda Hate ve Muşki ülkelerindeki bir seferden söz eden Adilcevas yazıtı (UKN no.278), 7. yüzyıla tarihlenen Norşuntepe, Genefik, Yıldıztepe buluntuları yörenin bu yüzyılda da Urartu denetiminde olduğunu gösterdiği gibi Assur belgeleri de bunu doğrulamaktadır: II. Sargon dönemine ait bir mektupta Alzi (kabaca Elazığ yöresinde)'de bir Urartulu eyalet yöneticisinden söz edilmesi (L.W. Watermann, *Royal Correspondence of the Assyrian Empire I*, Ann Arbor 1930, s. 309), en azından batıda Fırat'a kadar olan yörenin Assur denetiminde fazla kalmadığını ve 735 yılındaki Assur işgalinden kısa bir süre sonra yeniden Urartular'ın yönetimine geçtiğini kanıtlamaktadır. Ayrıca bu yüzyılda Urartu topraklarının güney ve güneybatıda genişlememesini, Urartu'nun sınırlarını koruma eğilimine değil, kanımızca Assur ile aralarındaki güç dengesinin Assur lehine değişmesinde aramak gerekmektedir.

Zimansky, mimari alanda sözü edilen eylemlerin ise özellikle Menua döneminde müthiş bir artış gösterdiğine işaret ederek, Urartu yazıtlarında geçen Saray/Kale (É. GAL), Şehir (URU), Kanal /PA₃, *pili*) gibi yapıları tek tek kritik eder.

Beşinci bölüm (77-94) Zimansky'nin eldeki yazılı ve arkeolojik belgelere ek olarak ağırlıklı coğrafi etüdülerine dayanarak, Urartular'ın yönetimiyle ilgili vardığı bazı önemli sonuçları kapsar. Yazar, Van adının etimolojisini yaptıktan sonra nasıl bir başkent olduğu sorusuna cevap arar ve buranın Assur ile Hititler'de olduğu gibi bütün bürokratik ve idari fonksiyonları üstüne alan bir başkent olamayacağını savunur. Erken Urartu yapı ve yazıtlarının burada bulunmuş olmasının ancak devletin buradan yayılmış olduğunu gösterebileceğini, diğer yandan Tuşpa'nın bütünüyle yönetim merkezi olduğunu kanıtlayacak delillerin yokluğunu öne sürer. Özellikle 7. yüzyılda Van Ovası'nda Toprakkale (Rusahinili)'nin inşasıyla Tuşpa'nın durumunun daha da belirsizleştiğini ve belki de ortadan kalktığını belirtir. Zimansky'e göre, 7. yüzyılda krali idari faaliyetler Toprakkale, Karmir Blur ve Bastam'dan onaylanmaktadır; çünkü buralarda ele geçirilen bulle ve tabletlerde Tuşpa adı geçmez. Böylece yazar, bu üç merkezde bulunan bulle ve tabletlere dayanarak, geniş Urartu topraklarının yönetimini, emirleri direkt kraldan alan memurlar aracılığı ile yönetilen üç geniş bölgeye ayırır. Eyaletlerin ise ^{LU}EN.NAM'lar tarafından yönetildiğini, ayrıca merkeze farklı yollarla bağlı, ^{LU}EN.NAM'ların yönettiği farklı şehirlerin de bulunabileceğini savunur. Sonuç olarak Zimansky, Urartu topraklarının, geleneksel olarak Tuşpa'ya bağlı monarklar tarafından, memurlar aracılığıyla yönetilen ülkeler ve eyaletler mozaiği olduğunu öne sürer.

Zimansky, bölge coğrafyasının zorlayıcı özellikleri ile, çok iyi kritik edilmiş olmasına karşılık tatmin etmeyen delillere dayanarak Urartu devlet yapısında, genellikle inanılanın aksine bir desantralizasyonun varlığını önermektedir. Ancak yukarıda değindiğimiz gibi, Tuşpa'ya doğudan ve özellikle batıdan gelen güçlü karayolu sistemleri ile araştırmalar ilerledikçe elde edilen yeni bulgular, önerilenin aksine, başkentin merkezi etkinliği lehinde gelişim göstermektedir. Öte yandan bu konuda, Assur ve Hititler'de olduğu gibi kesin delilleri sağlayacak bir devlet arşivinin varlığına ilişkin Tuşpa'da henüz yeterince araştırma yapılmamış olması önerinin kabul edilirliliğini zorlaştırmaktadır.

Yukarıda değindiğimiz kimi şüpheli noktalarına karşın, Zimansky'nin çalışması Urartu tarihi açısından son derece yararlı bilgiler içermektedir. Uydu fotoğrafları ise bu güzel bas-kılı esere ayrı bir çekicilik kazandırmıştır.

KEMALETTİN KÖROĞLU